

ДВОРЯНСЬКІ ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА ВОЛИНИ (ДРУГА ЧВЕРТЬ XIX СТОЛІТТЯ)

Аналізується початковий період історії формування мережі навчальних закладів на Волині після освітньої реформи 1828 року; з'ясовуються причини виникнення дворянських повітових училищ, висвітлені особливості їх становлення та розвитку у першій половині XIX століття.

Ключові слова: освіта, Волинь, історія, краєзнавство, перша половина XIX століття.

Анализируется начальный период истории формирования сети образовательных заведений на Волини после образовательной реформы 1828 года; исследуются причины возникновения дворянских уездных училищ, представлено их становление и развитие в первой половине XIX столетия.

Ключевые слова: образование, Волинь, история, краеведение, первая половина XIX столетия.

The initial stage history forming of the system educational institutions on Volyn province after education's reform 1828 year are analysed; causes of origin and evolutional the noble uyezd schools at the first half of the XIX-th century are elucidated.

Key words: education, Volyn, history, regional history, the first half of the XIX-th century

Resume. In the article the initial period of the history of the system of educational institution formation in Volyn area after the educational reform of 1828 is analysed. Its principal aim is to ascertain the reasons of the beginning of Nobiliary District Schools, to make clear the peculiarities of their formation and development in the second quarter of the XIX-th century.

The article has been written on the basis of investigating a great number of archival documents and rarity sources which are kept in the archives and scientific libraries of Kyiv, Lviv, Rivne, Lutsk, Zhytomir. Making use of these sources gave opportunity to reproduce the system of Nobiliary District Schools of Volyn province, which consisted of four district four-year schools located in Lutsk, Ostrog, Novograd-Volynskiy and Teophiopol. Up to ten one-year parochial schools situated in towns and big villages of the province were subordinated to every Nobiliary District Schools. Volyn provincial gymnasium governed all educational institutions.

Statistic data concerning the number and social origin of the students of Nobiliary District and Parochial Schools, providing with teaching personnel, in particular, teachers staff, religious teacher, medical men, supervisors, information about their educational qualification, salary, living conditions, etcetera are introduced.

In the article the process of library formation in Volyn Province Gymnasium and Nobiliary District Schools in the 30-40-ies of the XIX-th century is characterized as well. The composition of their stock is analyzed by different parametres: the total number of books and volumes, distribution of literature according to contents, language and kinds. The dynamics of book stock during the period of ten years of schools existence (1838 – 1847) is traced in detail, in particular, changes in qualitative and language structure of the stock, the number of new literature entry in different years, the sources of replenishment.

The text material is accompanied by statistic tables which visually demonstrate the results of investigation.

Історіографія еволюції освіти на Волині досить багата. Значна кількість публікацій присвячена також історії освіти у XIX – на початку XX століття. Цікаві відомості про окремі навчальні заклади знаходимо в монографіях і навчальних посібниках з історії Волині [1, 2, 3 та ін.]. Зустрічаються монументальні праці з історії окремих навчальних закладів, створені як дослідниками попередніх століть [4, 5 та ін.], так і нашими сучасниками [6, 7 та ін.].

Численними є публікації, у яких характеризується освітня мережа Волинської губернії вцілому [8 – 13 та ін.], або мережа закладів для окремих соціальних чи національних груп [14 – 16 та ін.]¹. Окремо слід відзначити публікації авторів кінця XIX – поч. XX ст., в яких дається глибока та оригінальна оцінка розвитку освіти у Київській, Подільській та Волинській губерніях у XVIII- першій половині XIX ст. [17, 18].

Проте, незважаючи на значний доробок науковців у дослідженні волинської освіти XIX – поч. XX століття, залишається багато лакун у цій проблематиці. Найменш дослідженою виявилася перша половина XIX століття. Що не є дивним, тому що стан розвитку навчальних закладів другої половини XIX – початку XX століття регулярно висвітлювався у вже створених на той час офіційних статистичних та інформаційних збірниках: «Памятных книжках Вольнской губернии», «Памятных книжках Дирекции народных училищ», «Отчётах попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за ... год», друківаних оглядах і звітах про роботу окремих навчальних закладів (чи їх груп) та ін. Ці раритетні збірники більш-менш доступні дослідникам, тому вміщений у них фактичний матеріал був покладений в основу багатьох наукових праць. Аналогічних видань, які б висвітлювали стан освіти у першій половині XIX століття немає. Виняток становлять хіба-що щорічні звіти «Общий отчёт, представленный Его Императорскому Величеству по Министерству народного просвещения за ... год», що регулярно друкувалися на сторінках «Журналу Министерства народного просвещения», в яких у загальному великому обсязі інформації про всю Російську імперію, можна відшукати деяку інформацію про Волинь. Майже вся інформація про початковий період формування мережі навчальних закладів на Волині розпорошена у рукописних архівних джерелах і майже не досліджена.

¹ У списку літератури до статті через брак місця наводиться лише незначний відсоток бібліографічних описів публікацій з історії освіти на Волині у XIX – на початку XX століття.

У першій половині XIX століття на Волині була значна кількість навчальних закладів різних типів, підпорядкування і форм власності. Специфічною групою були дворянські повітові училища, сформовані у 30-х рр. XIX ст. **Мета цієї статті** – проаналізувати початковий період формування мережі навчальних закладів на Волині після освітньої реформи 1828 р., з'ясувати причини виникнення дворянських повітових училищ, висвітлити особливості їх становлення та розвитку у першій половині XIX ст.

Розпочнемо з причин виникнення дворянських повітових училищ.

Після повстання декабристів у 1825 р. Микола I вирішив реформувати ліберальну систему освіти, запроваджену Олександром I, щоб витверезити шляхетне юнацтво від «...зухвалих мрій» [19, с. 304]. У 1828 р. ним була запроваджена нова реформа школи, суть якої полягала у тому, що замість багатоступеневої безстанової освіти з однаковими програмами для всіх створювалось декілька типів станових шкіл з різними програмами. Олександрівська система освіти зв'язувала всі навчальні заклади в один ланцюг, в якому нижча школа була необхідною сходинкою до вищої, і пройти по цих сходинках могла людина будь-якого походження. Після миколаївської реформи 1828 р. система освіти мала такий вигляд: парафіяльні училища створювались з метою «... распространения первоначальных, более или менее всякому нужных сведений, между людьми самых нижних состояний» [20, с. 1099]; повітові училища «... в особенности предназначены для того, чтобы детям купцов, ремесленников и других городских обывателей, вместе со средствами лучшего нравственного образования доставить те сведения, кои по образу жизни их, нуждам и упражнениям, могут быть наиболее полезны...» [20, с. 1103]; гімназії – переважно для дворян [20]. Крім того, протягом трьох років після реформи були закриті всі приватні чоловічі гімназії.

Таким чином, створювалась станова система освіти, при якій кожний одержував освіту відповідно до свого соціального походження. Одночасно була введена єдина програма навчання в закладах різного типу «...дабы воспретить всякие произвольные преподавания учений по произвольным книгам и тетрадам» [21, с. 345]. Отже, створювалась привілейована дворянська школа, яка давала шляхетним дітям закінчену освіту і, разом з тим, встановлювала чіткий контроль за змістом навчання дворянських дітей та їх вихованням.

На Волині цей освітній процес мав ще деяку специфіку. Переважна більшість місцевого дворянства у першій половині XIX століття була польського походження. Після придушення польського повстання 1830-1831 рр., участь у якому брала значна частина польської шляхти (у т.ч. князь Адам Чарторийський, який тривалий час був куратором Віленського навчального округу), були закриті всі навчальні заклади, які кваліфікувались як розсадники польського націоналізму.

Діяльність російського царату була напрочуд чіткою, послідовною і швидкою. Прослідкуємо основні її етапи за офіційними документами, опублікованими в «Полном собрании законов Российской империи»:

1. 1 травня 1832 р. був закритий Віленський університет [22], який був головним освітнім центром для 8 губерній Російської імперії, у т.ч. Волинської, Подільської і Київської. Цікавим є той факт, що у царському Указі причина закриття одного з найстаріших і найпрестижніших вищих навчальних закладів Російської імперії не вказувалась: «Находя нужным закрыть Виленский университет Мы повелеваем...» [22, с. 225]. Одночасно був ліквідований і Кременецький лицей.

2. У червні 1832 р. був прийнятий Указ «Об упразднении некоторых Римо-Католических монастырей» [23], згідно з яким у Волинській та Подільській губернії ліквідовувались римо-католицькі монастирі, закривались всі училища, які функціонували при цих монастирях і католицьких церквах, а майно монастирів передавалось «...в управление казны, с тем, чтобы собираемые с оных доходы были обращаемы на разные богоугодные заведения, в том числе учреждение училищ в замен тех, кои были содержимы монастырями» [23, с. 510];

3. 14 грудня 1832 р. був створений Київський навчальний округ, до якого увійшли навчальні заклади Київської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній [24], а на початку 1833 р. - Київський університет Святого Володимира [25].

4. У 1833 р. вжиті заходи про недопущення у новостворені чи новопідпорядковані навчальні заклади неблагонадійних осіб, зокрема було офіційне розпорядження «... от уроженцев Губерний, от Польши возвращенных, при определении их в учебные заведения, требовать удостоверения о неприкосновенности их к бывшим в тех губерниях беспорядках» [26, с. 530].

5. Розпочалась тотальна русифікація освіти. У листопаді 1833 р. було введено спеціальне розпорядження «О присвоении преимуществ старших учителей Учителям русского языка в Гмназиях и Учителям того же языка в уездных для дворян училищах Губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Области Белостокской» [27], в якому зазначалось, що у гімназіях та дворянських училищах зазначених губерній необхідно ввести предмет «Російська мова», а викладачам цього предмета надати звання та переваги старших вчителів «... для доставления юношеству Западных Губерний образования в духе Русском. Необходимо стараться, дабы Русский язык посредством первоначального воспитания сделать там народным, и что для достижения сей цели потребуются от учителей русского языка важных усилий...» [27, с. 663]. Протягом року дія цього указу була розповсюджена на територію всіх південно-західних губерній, у т.ч. і Волинської.

Крім того, досконале володіння випускниками гімназій російською мовою, заохочувалось як фактор їх подальшого кар'єрного зростання: «...кои по окончании курса окажут совершенное знание Русского языка и превосходные успехи по Русской Словесности, присваивается право на получение, при вступлении в Гражданскую службу, чина 14 класса» [28, с.139]. Одночасно була введена заборона на приватну освіту дітей дворян, чиновників та купців іноземними вчителями «... не получившими аттестатов от Русских университетов на учительские, наставнические или гувернёрские звания» [29, с. 229]

Отже, за неповних два роки було прийнято низку законодавчих документів, спрямованих на реорганізацію та русифікацію освіти в українських та білоруських губерніях, зокрема на Волині. Щоб у подальшому контролювати

думки і настрої місцевої елітної молоді, а також виховувати її у душі відданості російській короні, була створена мережа багаторічних дворянських училищ і гімназій проросійського спрямування.

Керівництво і нагляд за цими навчальними закладами здійснювала Дирекція училищ Волинської губернії, якій підпорядковувалась 1 гімназія, 4 повітових училища, 28 парафіяльних училищ та 3 приватних навчальних заклади.

На початку 30-х років XIX століття мережа освітніх закладів Волині для осіб благородного походження мала такий вигляд: у губернському місті Житомир була заснована Волинська губернська гімназія, якій підпорядковувалось 4 дворянських повітових училища – Острозьке, Луцьке, Теофіопольське, Новоград-Волинське. Кожному дворянському повітовому училищу підпорядковувалось до десяти парафіяльних училищ, як правило однокласних. Більшість з них була створена на базі навчальних закладів, заснованих волинською знаттю ще у кінці XVIII – на початку XIX ст. (переважно у 1803 - 1804 рр.)². Ці училища були реорганізовані згідно з миколаївською освітньою реформою 1828 р. Проте, незважаючи на перепідпорядкування та цільове призначення, вони продовжували фінансуватися шляхетними родами-засновниками цих навчальних закладів, а в них навчався значний відсоток дворянських дітей (див. табл. 1).

Острозьке дворянське повітове училище було створене на базі Острозького повітового училища, заснованого 1 січня 1836 р. (перейменоване в дворянське училище 15 серпня 1838 р.). З моменту заснування утримувалось за «...счёт суммы доходов упразднённых Римо-Католических монастырей, отпускаемых из Острожского уездного казначейства в год на 2850 руб. серебром» [30, с. 60], а також пожертви. Розміщувалось в окремому одноповерховому будинку князя Яблоновського.

Острозькому дворянському повітовому училищу було підпорядковано 8 парафіяльних училищ:

Острозьке однокласне парафіяльне училище. Засноване 1803 р. Кунегундою Чацькою (запис на утримання від 24 серпня 1803 р.). На функціонування училища була виділена сума 1338 руб. сріблом, від якої щорічно виділявся відсоток на утримання училища і зарплату вчителів. Підпорядковане Острозькому дворянському повітовому училищу 23 жовтня 1835 р.

1. Антопільське однокласне парафіяльне училище. Створене у грудні 1828 р. на базі училища, заснованого князем С. Яблоновським 1 травня 1804 р. і фінансованого ним.

2. Тучинське парафіяльне училище, засноване у вересні 1803 р. шляхтянкою М. Валевською.

3. Рівненське парафіяльне училище, засноване 17 жовтня 1803 р. князем Ф. Любомирським і утримувалося на кошти князя.

4. Шпанівське парафіяльне училище, засноване у вересні 1803 р. на засоби шляхтянки М. Стецької, яка не тільки утримувала училище, але й передала в його користування 2 дерев'яних будинки для навчання дітей та проживання вчителя.

5. Деражненське однокласне парафіяльне училище, засноване 1803 р. на засоби шляхтича Ф. Подгородинського (історія цього училища детально викладена у публ. [31]).

6. Оликське парафіяльне училище, засноване ще у 1638 р. князем А. Радзивиллом. Фундуші і гроші на училище в момент його підпорядкування Острозькому дворянському повітовому училищу (вересень 1835 р.) знаходились у княгині К. Ольховської, яка щорічно виділяла 90 руб. на зарплату вчителя і утримання училища.

7. Мізоцьке парафіяльне училище, засноване 3 жовтня 1803 р. графом Карпінським, який виділяв гроші на зарплату вчителя.

Луцьке дворянське повітове училище було сформоване на базі одного з найстаріших навчальних закладів Волині, заснованого ще у 1607 р. римо-католицьким єпископом. Реорганізоване у 4-х класне дворянське повітове училище 16 червня 1835 р. Утримувалось за рахунок Луцького казначейства. Розміщувалось у старому двоповерховому кам'яному будинку, який потребував ремонту.

Йому підпорядковувалось 10 парафіяльних училищ:

1. Луцьке однокласне парафіяльне училище відкрите 6 серпня 1833 р. з ініціативи Попечителя Київського учбового округу.

2. Несвіцьке парафіяльне училище, засноване 30 липня 1803 р. колишнім маршалком Луцького повіту І. Малевським.

3. Локачівське парафіяльне училище, засноване 6 серпня 1803 р. шляхтичем Вільгою, який не тільки фінансував навчальний процес, але й виділив будинок для училища.

4. Однокласне парафіяльне училище в с. Сільце, засноване 30 вересня 1803 р. графом Ф. Чацьким.

5. Горохівське однокласне парафіяльне училище, засноване у 1803 р. графом В. Стройновським.

6. Порицьке однокласне парафіяльне училище, засноване у 1804 р. на засоби графа Ф. Чацького.

7. Устилузьке однокласне парафіяльне училище, засноване 1800 р.

8. Однокласне парафіяльне училище с. Голоби, засноване 16 серпня 1803 р. шляхтичами Вільгами.

9. Однокласне парафіяльне училище у містечку Мельниця, засноване в квітні 1803 р. шляхтичем П. Богатковським, який виділив 1500 руб. сріблом на його функціонування.

² Згідно з освітньою реформою Олександра I, у 1802 р. було утворене Міністерство народної освіти Російської імперії, яке для управління навчальними закладами поділило всю територію імперії на навчальні округи. Волинська губернія увійшла до Віленського навчального округу, куратором якого був призначений князь Адам Чарторийський. Він був близьким другом Олександра I і свого часу зіграв важливу роль у запровадженні олександрівської освітньої реформи та створення статуту 1804 р., який заклав засади формування організованої державної системи освіти. Головним візитатором (інспектором) шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній з 1803 р. був друг і соратник князя - Тадеуш Чацький. Ці високоосвічені діячі доклали чимало зусиль для утворення фундаменту майбутньої мережі навчальних закладів Волині. Їх ініціативу підтримала місцева польська шляхта спільно з католицьким духовенством, виділивши фондуші для заснування та утримання парафіяльних шкіл.

10. Турійське однокласне парафіяльне училище, засноване ще у 1777 р. турійським вікарієм, ксьонзем Петром Котлинським, який розташував училище на другому поверсі кам'яного костелу і пожертвував 1950 руб. сріблом на його функціонування.

Теофіопольське 4-х-класне дворянське повітове училище засноване 22 серпня 1835 р. Утримувалось на засоби ліквідованих Римо-католицьких монастирів на підставі наказу від 16 червня 1835 р. Розміщувалось у кам'яному двохповерховому будинку, збудованому у 1823 р. Мало найкращу матеріальну базу з усіх дворянських повітових училищ. Йому підпорядковувалось 3 парафіяльних училища:

1. Теофіопольське однокласне парафіяльне училище, засноване у 1810 р.

2. Однокласне парафіяльне училище в с. Олексинці Старо-Костянтинівського повіту, засноване у 1816 р. князем Чарторийським і фінансоване ним.

3. Волочиське однокласне парафіяльне училище, засноване у 1801 р.

Новоград-Волинське 4-х класне дворянське повітове училище було утворене 29 квітня 1834 р., реорганізоване згідно зі статутом у 1835 р. Утримувалось на гроші повітового казначейства у сумі 2850 руб. в рік. Розміщувалось у дерев'яному двоповерховому будинку. Йому підпорядковувалось 6 училищ: Новоград-Волинське, Полонське, Степанське, Невірковське, Топорищенське, Троянівське.

З часом кількість парафіяльних училищ дещо змінювалась. У першій половині 40-х років XIX ст. були відкриті парафіяльні училища в Клевані, Кривині, Корці, через декілька років – у Березному, Млинові. В окремі роки поодинокі училища не функціонували через відсутність вчителів чи учнів.

Навчались у цих навчальних закладах виключно особи чоловічої статі. Жінки благородного походження одержували освіту в приватних навчальних закладах: Луцькому 4-х-класному приватному жіночому пансіоні (на рівні гімназії), Пансіоні благородних дівчиць у Житомирі та ін. Численними були також училища при жіночих монастирях і парафіяльних церквах для початкової освіти дівчат, які не мали благородного походження (детальніше див. моногр. Л. М. Єршової [14]).

Таблиця 1. Кількість учнів, що навчались у дворянських повітових училищах та парафіяльних училищах.³

Назва навчального закладу	1837 р. (загальна кількість учнів, у дужках вказана кількість дітей дворянського походження)	1846 р. (загальна кількість учнів, у дужках вказана кількість дітей дворянського походження)
Острозьке дворянське повітове училище	214 (152)	102 (86)
Острозьке	11 (9)	3 (2)
Антопільське	18 (11)	3 (2)
Тучинське	10 (6)	7 (1)
Рівненське	24 (13)	немає відомостей
Шпанівське	8 (3)	21 (6)
Деражненське	18 (11)	14 (6)
Оликське	25 (20)	немає відомостей
Мізоцьке	6 (3)	13 (3)
Клеванське	-	16 (2)
Кривинське	-	23 (11)
Луцьке дворянське повітове училище	147 (124)	137 (123)
Луцьке	43 (16)	13 (9)
Несвіцьке	21 (4)	16 (7)
Локачівське	16	10 (7)
Сілецьке	25 (16)	19 (5)
Горохівське	30 (11)	15 (4)
Порицьке	18 (3)	23 (7)
Устилузьке	14 (7)	немає відомостей
Голобське	24 (19)	13 (7)
Мельниківське	23 (15)	11 (4)
Турійське	22 (10)	40 (12)
Теофіопольське дворянське повітове училище	120 (110)	86 (80)
Теофіопольське	31 (27)	16 (11)
Олексинське	18 (12)	16 (14)
Волочийське	17	9 (9)
Новоград-Волинське дворянське повітове училище	167 (124)	105 (88)

³ Всі таблиці, наведені у статті, складені на основі річних «Звітів дворянських повітових училищ та підзвітних їм парафіяльних училищ», а також «Відомостей про навчальні заклади Дирекції училищ Волинської губернії», які збереглися у фондах ЖОДА (Ф. 71, оп. 1, спр. 169, 391, 441, 770, 557, 1055, 1303)

Новоград-Волинське	22 (13)	29 (9)
Полонське	12 (10)	13 (10)
Степанське	10 (4)	19 (12)
Невірковське	12 (8)	16 (8)
Топорищенське	11 (9)	20 (12)
Троянівське	10 (7)	18 (11)
Корецьке	-	9 (6)
Всього у дворянських училищах	648 (510)	430 (377)
Всього у парафіяльних училищах	499 (267)	425 (197)

Дані, наведені у таблиці свідчать, що біля 80 % дітей (у 1837 р. – 78, 7 %, у 1846 р. – 87, 7 %), які навчалися у дворянських повітових училищах мали шляхетне походження (переважна більшість з них була поляками). Понад 50 % дворянських дітей навчалось і в парафіяльних училищах. Нагадаємо, що згідно з реформою 1828 р. повітові училища створювалися для дітей купців, ремісників, міщан, а парафіяльні – для селян [20]. Проте демографічна та суспільно-політична ситуація на Волині у 30-х рр. XIX ст. внесла суттєві корективи у запровадження цього статуту на території краю.

Решта учнів була дітьми обер-офіцерів, міщан, селян, духовенства, навчалися також поодинокі іноземці та євреї. У таблиці № 2 наведені статистичні дані про соціальне походження учнів Волинської губернської гімназії та деяких повітових дворянських училищ.

Таблиця 2. Соціальне походження учнів станом на 1837 рік.

	Волинська губернська гімназія	Острозьке повітове дворянське училище	Луцьке повітове дворянське училище
Дворяни, з них спадкові особисті	523 (85, 9 %) 302 221	152 (71 %)	124 (84,4 %)
Діти обер-офіцерів	36 (5,9 %)	17 (7,9 %)	4 (2,7 %)
Міщани	36 (5,9 %)	9 (4,2 %)	9 (6,1 %)
Селяни	8 (1,3 %)	14 (6,5 %)	1 (0,7 %)
Діти духовенства	1 (0,2 %)	-	2 (1,4 %)
Іноземці	5 (0, 8 %)	-	4 (2,7 %)
Євреї	-	2 (0,9 %)	3 (2 %)
У звітах соц. походження не зазначене	-	20 (9 %)	-
Всього	609	214	147

За успіхи у навчанні діти преміювалися книгами та похвальними листами 1 та 2 ступеня. У той же час погані учні безжалюно відраховувались у досить значній кількості. Наприклад, у 1838 р. тільки з Острозького дворянського повітового училища було відраховано 23 учня: через нездібності – 7, через лінощі – 8, через пропуски занять – 8 [30]. Ще більш жорсткими були вимоги до учнів гімназії [32].

Згідно зі штатом у кожному дворянському повітовому училищі працювало 8 - 10 викладачів, зокрема вчителі математики, латинської, російської, французької, німецької мови, історичних наук, малювання та законовчителі греко-католицького та православного віросповідання.

Більшість вчителів дворянських повітових училищ Волині мала диплом Кременецького ліцею, частина викладачів закінчила університети: Санкт-Петербурзький, Варшавський, Віленський (найбільше), Харківський, Лемберзький. З часом кількість викладачів з університетською освітою збільшувалась, а географія університетів розширювалась. У 50-х-60-х роках різні предмети вже викладали випускники Київського та Московського університетів, а також Санкт-Петербурзького педагогічного університету.

Найбільше вчителів з університетською освітою було у Волинській губернській гімназії та Луцькому повітовому дворянському училищі.

Майже всі вчителі парафіяльних училищ мали гімназійну освіту (Київська губернська гімназія, Пінська губернська гімназія, Межирицька гімназія, Кременецький ліцей), або закінчили Волинську духовну семінарію чи повітові училища.

Зарплата вчителя парафіяльного училища становила, в середньому 45 руб. на рік, хоча деякі меценати-засновники окремих училищ виплачували дещо більшу суму (наприклад, князь Ф. Любомирський – 54 руб. 60 коп., а граф. Ф. Чацький – 66 руб.). Крім того, окремі шляхтичі надавали у користування вчителів землю (наприклад 30 моргів поля і 2 морги городу жалували вчителям М. Валецька та Ф. Чацький), забезпечували їх дровами чи городиною.

Законовчителі також мали дипломи престижних духовних навчальних закладів: Віленської та Київської духовних академій, Луцької та Житомирської Римо-католицьких семінарій, Волинської духовної семінарії.

У кожному парафіяльному училищі працювали, як правило, 1 вчитель та 2 законовчителі. У деяких випадках, наприклад в Оликському парафіяльному училищі, з одним учителем працювало аж три законовчителі. Вцілому, законовчителі становили 72,6 % викладацького складу парафіяльних училищ. У першій половині XIX ст. у переважній більшості випадків вони були греко-католиками чи римо-католиками.

Таблиця 3. Забезпеченість кадрами дворянських повітових училищ та підлеглих їм парафіяльних училищ у другій чверті XIX ст.

Назва авчального закладу	1837 р. (кількість викладачів)	1846 р. (кількість викладачів)
Острозьке дворянське повітове училище	10	8
Острозьке	3	2
Антопільське	3	1
Тучинське	3	3
Рівненське	3	немає відомостей
Шпанівське	2	2
Деражненське	3	3
Оликське	4	немає відомостей
Мізоцьке	3	1
Клеванське	-	2
Кривинське	-	2
Луцьке дворянське повітове училище	9	7
Луцьке	3	3
Несвіцьке	2	3
Локачівське	2	3
Сілецьке	3	3
Горохівське	3	3
Порицьке	3	3
Устилузьке	2	-
Голобське	3	3
Мельниківське	3	3
Турійське	2	3
Теофіопольське дворянське повітове училище	10	9
Теофіопольське	3	3
Олексинське	3	3
Волочийське	3	3
Новоград-Волинське дворянське повітове училище	8	9
Новоград-Волинське	2	3
Полонське	2	3
Степанське	3	3
Невірковське	2	3
Топорищенське	2	3
Троянівське	3	3
Корецьке	-	3
Всього у дворянських училищах	37	33
Всього у парафіяльних училищах	73	73

У штаті кожного дворянського повітового училища був також штатний наглядач та лікар. Лікарі були добре освічені, як правило з дипломами закордонних університетів.

Як основа навчального процесу у Волинській губернській гімназії та всіх дворянських повітових училищах одночасно з відкриттям цих навчальних закладів були засновані і бібліотеки. Найбільший книжковий фонд був у бібліотеці Волинської губернської гімназії. Станом на 1838 рік він нараховував 2691 назву, 5444 томи [33, с. 3-4]. Книгозабезпеченість у цьому навчальному закладі становила 9 томів на читача (див. табл. 4). Досить висока книгозабезпеченість була також в Острозькому дворянському повітовому училищі (19,4 т.), Теофіопольському дворянському повітовому училищі (16 т.) та Луцькому дворянському повітовому училищі (10,5 т.). Значно відставало від них за цим показником Новоград-Волинське дворянське повітове училище, де книгозабезпеченість становила тільки 2,8 т.

Таблиця 4. Кількісний склад книжкового фонду бібліотек.

№ з/п	Назва навчального закладу	1838 р.		1847 р.		Приріст		Книго-забезпеч. у 1838 р.
		назв	томів	назв	томів	назв	томів	
1.	Волинська губернська гімназія	2691	5444	3175	7103	484	1659	9 т.
2.	Острозьке дворянське повітове училище	375	621	737	1363	362	742	19,4 т.

3.	Луцьке дворянське повітове училище	778	1544	1048	2313	270	769	10,5 т.
4.	Теофіопольське дворянське повітове училище	928	1597	1338	2048	410	451	16 т.
5.	Новоград-Волинське дворянське повітове училище	253	471	619	1283	366	812	2,8 т.

У парафіяльних училищах, підпорядкованих дворянським училищам, згідно зі звітом 1838 р., бібліотек не було. Виняток становило лише Рівненське парафіяльне училище з фондом 13 книг (9 назв) та парафіяльне училище в с. Олексинці Старо-Костянтинівського повіту з фондом 5 томів (це були збірники задач та керівництво з викладання арифметики) [33, с. 138].

За неповних десяти років (станом на 1847 р.) книжковий фонд бібліотеки Волинської губернської гімназії та всіх повітових училищ збільшився у 1,5 – 3 рази (див. табл. 5), у той час як фонд підзвітних парафіяльних училищ залишився у тому ж жалюгідному стані. Хоча деякий прогрес був. Якщо у звіті 1838 р. зазначено: «... в подведомственных училищах книг нет» [33, с. 6], то у звіті 1847 р. вже інше формулювання: «Книг в фундаментальных библиотеках не числится, но есть учебные пособия, по коим учатся» [36, с. 73]. Наскільки байдужою була дирекція училищ Волинської губернії до потреб бібліотек навчальних закладів нижчого рівня свідчить такий факт: в училищі с. Олексинці книжковий фонд зріс за 9 років всього на 1 (!) книгу (1838 р. – 5 кн., 1847 р. – 6 кн.).

У 30-х роках комплектування фонду бібліотек дворянських училищ і губернської гімназії здійснювалось за рахунок книг з конфіскованих приватних бібліотек польської шляхти, яка виступила на боці польських повстанців, та бібліотек закритих після повстання 1831 р. католицьких монастирів і соборів.

У Житомирському обласному державному архіві зберігається лист Попечителя Київського учбового округу директору училищ Волинської губернії, в якому повідомлялось, що в розпорядження бібліотек училищ передаються книги з бібліотеки графа Нарциса Олізара з м. Рафалівка Луцького повіту та бібліотеки Бенедикта Косинки з с. Севруки Старокостянтинівського повіту всього 2668 книг (!) і 59 естампів [37]. Ці книги були розподілені у Волинську губернську гімназію (197 назв, 420 т.), Острозьке дворянське повітове училище (71 назва, 97 т.), Новоград-Волинське дворянське повітове училище (86 назв, 116 т.), Теофіопольське дворянське училище (55 назв, 79 т.), решта – в Київській університет Св. Володимира та Санкт-Петербурзьку публічну бібліотеку [37, с. 193]. І це не поодинокий документ з такими свідченнями (див., наприклад, [38]).

Тому, не випадково, у 1838 р. література іноземними мовами становила 75 % фонду бібліотек (див. табл. 2). Найбільше було книг польською (27, 1 %), французькою (25, 8 %), латинською мовою (16,4 %). За своїм змістом ця література не могла задовольнити освітні потреби учнів і викладачів.

Таблиця 5. Динаміка мовного складу книжкового фонду. (примітка: дані про мовний склад фонду бібліотек Острозького та Новоград-Волинського училищ відсутні, бо у звітах зазначена кількість назв книг, а не томів).

№ з/п	Мова	Волинська губернська гімназія		Луцьке дворянське повітове училище		Теофіопольське дворянське повітове училище		Всього	
		1838	1847	1838	1847	1838	1847	1838	1847
1.	російська	1271	2519	576	1188	307	674	2154	4381
								25%	38,1%
2.	польська	1316	1655	483	476	524	543	2323	2674
								27,1%	23,3%
3.	французька	1597	1482	221	341	399	447	2217	2270
								25,8%	19,8%
4.	латинська	969	1037	202	279	233	239	1404	1555
								16,4%	13,6%
5.	грецька	18	27	43	2	3	3	64	32
								0,75%	0,3%
6.	англійська	3	7			10	10	13	17
								0,15%	0,15%
7.	італійська	14	26	11	9	24	29	49	64
								0,6%	0,6%
8.	німецька	246	301	8	18	84	94	338	412
								3,9%	3,7%
9.	інші	10	49			13	10	23	59
								0,3%	0,5%
	Всього	5444	7103	1544	2313	1597	2048	8585	11464
								100%	100%

Крім того, частина дворянських повітових училищ була створена на базі католицьких навчальних закладів, успадкувавши серед іншого майна і бібліотеки. Наприклад, Луцьке дворянське повітове училище, як вже

зазначалося вище, було створене на базі навчального закладу, заснованого ще у 1607 р. римо-католицьким єпископом і в основу фонду його бібліотеки був покладений фонд бібліотеки католицького освітнього закладу.

Проаналізувавши якісний склад фонду цих бібліотек у 30-х роках XIX ст., можна впевнено стверджувати, що він не міг задовольнити потреби навчального процесу. Про цілеспрямований відбір літератури для дитячого навчання мова не йшла, конфісковані книги проходили тільки через цензурне сито, бо ретельно виявлялись «... сочинения принадлежащие к числу запрещённых или весьма сомнительных» [37, с.14].

Враховуючи незадовільний стан якісного складу фонду бібліотек дворянських училищ, дирекція народних училищ протягом 40-х років XIX ст. подбала про розширення джерел комплектування та зміну змістового, типологічного та мовного складу їх фондів.

У цей період частину книг бібліотеки одержували з канцелярії Попечителя Київського учбового округу, в середньому, по 20 книг в рік на повітове дворянське училище [39, с. 210-226]. Бібліотека Волинської губернської гімназії одержувала значно більшу кількість книжок за рахунок «...всемилостейше дарованной на сей предмет суммы» [39, с. 236].

Ще одним важливим джерелом комплектування фондів училищних бібліотек у 40-і роки було придбання книг у книжкових магазинах. При цьому використовувалися найбільші і найславетніші магазини Російської імперії, в яких замовлялися найцінніші російськомовні книги з історії, географії, літератури. Наприклад, дирекція Острозького повітового дворянського училища у 1841 р. виписала з книжкового магазину Смірдіна у Санкт-Петербурзі 111 назв книг (407 т.), серед них такі відомі твори як «Синхронистические таблицы всеобщей истории», «Статистическая карта земного шара», «Сравнительные жизнеописания» Плутарха, «Путешествия во внутренности Китая и Тартарию» лорда Макартни та ін., а також журнали «Сын отечества» і «Современник» за 1836 – 1840 рр., «Военную библиотеку» за 1838 – 1840 рр. та ін. [39, с. 202-205].

Кількість нових надходжень у різні роки була неоднаковою. Проілюструємо сказане даними про поточне комплектування бібліотеки Луцького дворянського повітового училища в 40-і роки: 1841 р. – 62 назви, 1842 р. - 19 назв., 1844 р. – 30 назв, 1845 р. – 3 назви [40, с. 208], 1846 р. – 15 назв [36, с. 7].

Різною була і кількість новопроданих книг для різних училищ. Наприклад, у 1838 р. Волинська губернська гімназія одержала 75 т., Теофіопольське дворянське повітове училище - 113 т., Луцьке – 43 т., а Новоград-Волинське – тільки 20 т. [33, с. 4, 101, 181]. Приріст книжкового фонду бібліотек різних училищ з 1838 по 1847 рік продемонстрований у табл. 4.

Повну картину галузевого складу новопроданої літератури змалювати не можна, хоча деяку епізодичну інформацію за окремі періоди подають «Ведомости распределения новых книг по библиотекам Луцкого, Новоград-Вольнского, Теофиопольского, Острожского училищ». Наприклад, у 1850 році галузевий склад приданих на суму 13309 руб. книг мав такий вигляд:

- художня література і мовознавство – 109 назв.
- історія – 61 назва
- географія і статистика – 26 назв
- математика – 11 назв

80 % цієї літератури становили твори російських класиків та література з історії Росії. З україномовних книг значаться тільки «Сочинения» К. Основяненко на малоросійському мові та «Описание Украины» невідомого автора...» [41, с. 72-79].

У 40-х роках XIX ст. значну частину нових надходжень почали становити періодичні видання. Згідно зі звітом за 1838 р. періодичні видання були тільки у фондах бібліотек Волинської губернської гімназії (21 назва) та Новоград-Волинського дворянського повітового училища (6 назв). За неповні 10 років їх кількість різко збільшується. У 1847 р. періодичні видання вже є у фондах бібліотек всіх дворянських повітових училищ: Волинська губернська гімназія – 110 назв (1374 т.), Луцьке дворянське повітове училище – 37 назв (437 т.), Новоград-Волинське дворянське повітове училище – 266 т. (див. табл. 6). Переважну частину їх становили офіційні журнали і газети («Журнал департамента народного просвещения», «Собрание постановлений по МНП», «Сенаторские ведомости», «Санкт-Петербургские ведомости», «Военные ведомости») та художні журнали («Сын отечества», «Улей», «Отечественные записки», «Московский телеграф», «Одесский вестник»), хоча виписувались і галузеві та дитячі періодичні видання.

У другій половині 40-х років XIX століття галузевий склад літератури значно урізноманітнівся. Вагому частину фонду бібліотек почала становити література зі словесності, історії і географії, багато було книг з математики, фізики, статистики, правознавства, архітектури і малювання.

В асортименті були книги, розраховані на читачів різного віку і рівня підготовки. Аналізуючи тематику книжок, ми бачимо і такі солідні твори як «Статистическое описание России», «Основы частного гражданского права», «Отчёт минералогического описания ...» і такі прості для сприйняття твори як «Букварь российский» чи «Басни» Федра.

У 40-х роках урізноманітнівся і видовий склад фонду бібліотек, який представлений у таблиці № 6.

Таблиця 6. Видовий склад фонду бібліотек у 1847 р.

№ з/п	Назва навчального закладу	Книги		Періодичні видання		Географ. карти і атласи		Естампи та ін. твори образ. мис-тва
		назв	томів	назв	томів	назв	томів	
1.	Волинська губернська гімназія	3175	7103	110	1374	-	90	32 ест.
2.	Острозьке дворянське повітове училище	737	1363	У звіті даних немає		У звіті даних немає		У звіті даних немає

3.	Луцьке дворянське повітове училище	1048	2313	37	437	20	50	186 ест.
4.	Теофіопольське дворянське повітове училище	1338	2048	У звіті даних немає		-	24	345 ест. 251 зразок малюнків
5.	Новоград-Волинське дворянське повітове училище	619	1283	-	266	У звіті даних немає		У звіті даних немає

Як свідчить наведений вище матеріал, дирекція училищ доклала чималих зусиль для поліпшення якісного складу фонду. Вона досягла поставленої мети і у 40-х роках XIX століття бібліотеки цих навчальних закладів стали міцним фундаментом освітнього процесу.

Отже, дворянські повітові училища були нечисленною, але специфічною групою навчальних закладів першої половини XIX століття. Їх виникнення пов'язане з реформою освіти 1828 р. та існуючими на той час суспільно-політичними умовами, в яких ґрунтовна початкова освіта дворянських дітей ставала одним із необхідних чинників їх подальшого кар'єрного зростання та утвердження на вищих щаблях суспільства. Завдяки концентрації дітей польської шляхти у цих навчальних закладах російському царату у середині XIX ст. вдалось успішно впроваджувати русифікаторську політику на волинських землях.

Училищна бібліотека була важливим базисом для досягнення цієї мети. Тому на початковому етапі формування бібліотек дворянських училищ спостерігається їх стрімке якісне еволюціонування, яке виявляється не тільки у збільшенні загального обсягу книжкового фонду, але й у розширенні джерел його комплектування, зміні змістового, типологічного та мовного складу, завдяки чому вже у кінці 40-х років XIX ст. ці бібліотеки перетворились у надійних помічників в освітній та самоосвітній діяльності учнів і викладачів.

Джерела та література

1. Прищеп О.М. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX століття : монографія. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.
2. Костриця М.Ю. Житомир : підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – 2-е вид-ня, випр. й доп. – Житомир : Косенко, 2007. – 464 с.
3. Прищеп Б.А. Историчне краєзнавство Волині : навч. посіб. / Б.А.Прищеп, О.П.Прищеп. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 352 с.
4. Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия её существования (1796 – 1896 гг.) – Почаев, 1901. – 1023 с.
5. Анципо-Чикунский А.А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832 – 1889. – Киев, 1894. – 148 с.
6. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині : монографія. – Житомир, 2003. – 124 с.
7. Рівненська гімназія : 1839 – 1921. Історія. Спогади. Документи / упоряд. В. Луц, О. Морозова. – Рівне : дятлик М., 2014. – 340 с.
8. Прищеп О. Освітні заклади в культурному житті міст Волині (XIX – поч. XX ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. 2013. – Кременець, 2015. – С. 162 – 173.
9. Джаман Т. Історія і проблеми розвитку освіти Волині у XIX ст. // Нова пед. думка. – 1998. – № 4. – С. 100 – 107.
10. Джаман Т.В. Специфіка навчальних закладів Волині (кінець ХУІІІ – XIX ст.) // Наукові записки / Нац. ун-т «Острозька Академія». – Острог. 1999. – Т. 2, ч. 1. – С. 116 – 118.
11. Омельчук В. З історії русифікації шкільної освіти на Волині // Нова пед. думка. – 2013. – № 2. – С. 3 – 5.
12. Дем'янчук А. С. Історія Волинського шкільництва (друга половина XIX – поч. XX ст.) : навч. посіб. / А. С. Дем'янчук, О. О. Марчук. – Рівне. 2014. – 112 с.
13. Бойко Б. Початкова освіта на Волині в другій половині XIX – на поч. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2009. – Вип. 15. – С. 85 – 88.
14. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині : монографія. – Житомир. 2006. – 448 с.
15. Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – на поч. XX ст. : монографія. – Житомир, 2001. – 226 с.
16. Коцута А.А. Професійна освіта євреїв на Волині в XIX – на поч. XX ст. // Наукові записки / Нац. ун-т «Острозька Академія». – Острог, 2007. – Вип. 9. – С. 239 – 246.
17. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская старина. – 1906. – Т. 93, кн. ½, отд. 1. – С. 72-82; Т. 92, кн. ¾, отд. 1. – С. 421-432.
18. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период её разделов // Киевская старина. – 1882. – Т. 1, февр. – С. 262-303; Т. 1, март. – С. 441-479.
19. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Київ : Наук. думка, 2001. – 912 с.
20. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского (1828 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 3 (1828), законы № 1677-2574. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 1097-1127.

21. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1.- Изд. 5-е. – Санкт-Петербург : Типогр. И. Н. Скороходова, 1904. – 402 с.
22. О закрытии Виленского университета, и о передаче в Министерство внутренних дел Медицинского и Богословского факультетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 7 (1832 г.), законы №5053-5876 – Санкт-Петербург, 1833. – С. 225
23. Об упразднении некоторых Римо-Католических монастырей // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 7 (1832 г.), законы №5053-5876 – Санкт-Петербург, 1833. – С. 507-510.
24. Об учреждении Киевского Учебного округа // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 7 (1832 г.), законы №5053-5876 – Санкт-Петербург, 1833. – С. 903-904.
25. Учреждение в Киеве Университета с наименованием императорским Университетом Святого Владимира // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 8 (1833 г.), ч.1: законы №5877-6684 – Санкт-Петербург, 1834. – С. 648
26. О требовании от уроженцев Губерний от Польши возвращённых, при определении их в учебные заведения, свидетельств о неприкосновенности их к бывшим в тех Губерниях беспорядках // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 8 (1833 г.), ч.1 : законы №5877-6684 – Санкт-Петербург, 1834. – С. 530.
27. О присвоении преимуществ старших Учителей Русского языка в Гимназиях и Учителям того же и Латинского языка в уездных для дворян училищах // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 8 (1833 г.), ч. 1: законы №5877-6684 – Санкт-Петербург, 1834. – С. 663.
28. О распространении прав, дарованных воспитанникам Гимназий в губерниях Виленской, Гродненской, Минской и Области Белостокской, на воспитанников Гимназий Киевской, Волынской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 9 (1834 г.), ч. 1: законы № 6685-7379 – Санкт-Петербург, 1835. – С. 139.
29. О восприятии принимать в должности по домашнему воспитанию иностранцев, не получивших аттестатов от Русских Университетов // Полное собрание законов Российской империи – Собр. 2 (1825-1881 гг.) – Т. 9 (1834 г.), ч. 1: законы № 6685-7379 – Санкт-Петербург, 1835. – С. 229.
30. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 71, оп. 1, спр. 441 - С. 41-77: Звіт про дії і стан Острозького дворянського повітового училища і підлеглих йому парафіяльних училищах (1838 р.).
31. Шабаровський В. Фундушеве училище // Вічеве слово. – 2000. – 13 трав. – С. 2.
32. ДАЖО. – Ф. 71, оп. 1, спр. 169. – С. 2-126: Відомості про навчальні заклади за 1833-1835 рр.
33. ДАЖО. – Ф. 71, оп. 1, спр. 441.- 308 с.: Річний звіт училищ Волинської губернії за 1838 рік.
34. ДАЖО. - Ф. 71, оп. 1, спр. 441 - С. 78-130: Звіт Луцького дворянського повітового училища і підлеглих йому закладів за 1838 р.
35. ДАЖО. - Ф. 71, оп. 1, спр. 441 - С. 136-180: Звіт Теофіопольського дворянського повітового училища і підлеглих йому закладів за 1838 р.
36. ДАЖО.- Ф.71, оп. 1, спр. 770.- С. 1-101: Річний звіт Волинської губернської гімназії та підлеглих їй навчальних закладів за 1847 рік.
37. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 421.- Лист Попечителя Київського учбового округу директорам училищ Волинської губернії про конфіскацію книг з приватних бібліотек графа Н. Олізара та Б. Косинки (1838 р.)
38. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 410.- Листування з Попечителем Київського учбового округу про розподіл між навчальними закладами книг, вилучених у конфіскованих маєтках (1832 – 1874 рр.)
39. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 557.- С. 202 – 240 : Реєстр книг, одержаних у різний час в бібліотеку Волинської губернської гімназії та дворянських училищ.
40. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 557.- С. 208 – 213: Реєстр книг, одержаних у різний час Луцьким дворянським повітовим училищем.
41. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 557.- С. 72 – 79: Відомість розподілу нових книг по бібліотеках дворянських училищ.
42. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 1055.- С. 1 – 135: Список навчальних посібників та іншої літератури, придбаної для Волинської губернської гімназії та дворянських училищ.
43. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 251.- Рапорти вчителів Житомирської гімназії про перевірку стану бібліотеки.
44. ДАЖО.- Ф. 71, оп. 1, спр. 21.- Листування з Головним управлінням училищ про придбання книг і навчальних посібників для навчальних закладів Волинської губернії.

УДК 94(477.8)"185/191":394:37.091

Пауліна Леснича

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Стаття присвячена дослідженню впливу навчальних закладів на повсякденне життя міського населення Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Подана загальна характеристика шкільної системи та джерел її фінансування. Окреслено рівень залучення міського соціуму до внутрішнього функціонування освітніх інституцій. Зроблено висновки щодо значення шкіл у духовному житті та дозвіллі жителів волинських міст та містечок. Серед перспектив подальших досліджень виокремлено проблему повсякдення учнів та вчителів міських навчальних установ.